

«ԷՐԳԵՆԵՔՈՆ» ԷՊՈՍՆ ՈՒ ԴՐԱ
ՔԱՐՈՂՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ էպոս, «Էրգենեքոն» կազմակերպություն, թուրքական քարոզչություն, ազգայնամոլություն, գաղափարախոսական, քաղաքական

Թուրքական իշխանությունները սկսած երիտթուրքական շրջանից փորձում են Թուրքիան ներկայացնել որպես աշխարհի հնագույն պետություններից մեկը: Գաղտնիք չէ, որ ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում ապրել են աշխարհի հնագույն ժողովուրդները, ինչի մասին վկայում են բազմաթիվ հնագիտական փաստեր: Նույնպես և գաղտնի չէ, որ այս ժողովուրդների մշակույթի հետ թուրքերը չունեն և ոչ մի ընդհանուր բան, այն պարզ պատճառով, որ այս տարածքում բնիկ ժողովուրդ չեն և այստեղ են եկել միայն միջնադարում, երբ հնագույն քաղաքակրթություններից շատերը դուրս էին մղվել պատմական թատերաբեմից: Թուրքերի՝ Փոքր Ասիայում հայտնվելուց հետո, տարածաշրջանում ապրող ժողովուրդները, ընկնելով թուրքական լծի տակ, անընդհատ ստիպված էին պայքարել իրենց մշակույթը, հավատքը, ազգային արժեքները, սովորույթներն ու ավանդույթները պահպանելու համար:

Այսպիսի պատմական զարգացման պարագայում թվում է, թե թուրքական իշխանությունները ոչ մի իրավունք չունեն խոսելու իրենց և հին քաղաքակրթությունների մշակութային կապի մասին: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ թուրք գիտնականները հաճախ առաջ են քաշում թուրքերի և ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում բնակված

հնագույն ժողովուրդների ոչ միայն մշակութային կապի, այլ նաև Թուրքիայի՝ այդ մշակույթի իրական և միակ ժառանգորդը լինելու մասին թեզը: Այս երևույթը նկատվում է թե՛ գիտական, թե՛ հասարակական ու քաղաքական ոլորտներում: Վառ օրինակ է «Մյումերբանկի» անվանումը (ծագում է շումեր բառից) և շատ ուրիշ անվանումներ, որոնք միտված են իբրև թե ցույց տալու Թուրքիայի և այս տարածքի անտիկ պատմության «կապը»:

Տարբեր ոլորտներում այս կամ այն երևույթն ու անվանումը դառնում են թուրքական «հնագույն պատմությունն ու մշակույթը» ներկայացնող բրենդ: Այսպիսի մի բրենդ է դարձել նաև թյուրքերի առասպելական նախահայրենիքի մասին պատմող «Էրզենեքոն» էպոսը:

Էրզենեքոն վայրի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է պարսիկ տարեգիր Ռաշիդ ադ-Դինի «Տարեգրությունների ժողովածու» ("Cami at-Tavarih") աշխատության մեջ, որտեղ նշվում է հետևյալը. «Մոնղոլական ցեղերը թյուրքական ցեղերի ընդհանուր խմբից էին սերում: Նրանց վրանները տեղակայված էին ույղուրների երկրից մինչև Խիթայ և Ջուջե բնակավայրերը, այն տարածքում, որը հիմա կոչվում է Մոզուլիստան...Սրանից մոտ 2000 տարի առաջ մոնղոլ կոչվող ցեղը ընդհարվում է մյուս թյուրքական ցեղերի հետ, և նրանց միջև պատերազմ է սկսում... Կա պատմություն, որը հավաստում են վստահելի անձինք, որ մոնղոլները ենթարկվում են ջարդերի և նրանցից կենդանի են մնում միայն երկու տղամարդ և երկու կին: Նրանք փախչում են դժվարամատչելի մի վայր, որն ամբողջությամբ շրջապատված էր լեռներում ու անտառներով: Դեպի այս վայրը տանող միայն մի արահետ կար, որով շատ դժվար էր անցնել: Այս լեռների միջև կար մի տափաստան: Այդ վայրը կոչվեց «Էրզունե-կուն»...ինչը նշանակում էր շեղ իջվածք: Իսկ մարդկանց անուններն էին Նուքուզ և Կիյան: Նրանց սերունդները երկար ժամանակ մնացին Էր-

գունե-կունում: Երբ այս տեղը շատ նեղ դարձավ, նրանք խորհուրդ հավաքեցին և որոշեցին դուրս գալ այդտեղից: Լեռան մեջ մի հատված գտան, որտեղ մետաղ էր պարունակվում: Անտառներից հավաքեցին փայտ և յոթանասուն հատ խարույկ վառեցին: Այսպիսով՝ հալացրեցին լեռը և դուրս եկան այնտեղից»⁵²:

Էրզենեքոնի մասին պատմությունը հիշատակվում է նաև 17-րդ դարի Հիվայի խան Աբուլ-գազի Բահադրը խանի գրած «Թյուրքերի տոհմաձառ» («Şecere-i Türk») աշխատության մեջ⁵³: Աբուլ-գազին իր հերթին օգտվել է թե՛ Ռաշիդ-ադ Դինի վերոհիշյալ աշխատությունից, թե՛ գրավոր ու բանավոր այլ աղբյուրներից: Նրա պատմության մեջ «Էրզենեքոն» դեսպանի հետ կապված հավելյալ տեղեկություններ ենք գտնում:

«Էրզենեքոն» էպոսի ուսումնասիրողները հաճախ նշում են, որ դրա նախատիպերը հանդիպում են չինական տարեգրություններում: Այս կարծիքն առաջին անգամ առաջ է քաշել ֆրանսիացի արևելագետ Ջ. դե Գինեն, ով նմանություններ է գտել Էրզենեքոնի ու Աշինայի տոհմի մասին պատմությունների միջև⁵⁴: Նման տեսակետ է առաջ քաշել նաև հայտնի

---

⁵² Рашид-ад-Дин, Сборник Летописей, Москва-Ленинград, 1952, стр. 153-154.

⁵³ Աբուլ-Գազին հայտնի է իր երկու աշխատություններով՝ «Թուրքներին տոհմաձառը» («Şajara-i Terakima»), «Թյուրքերի տոհմաձառը» («Şajara-i Türk»):

⁵⁴ Չինական տարեգրություններից մեկը՝ «Չժու-շոուն» պատմում է 557-580 թթ. Չինաստանում կառավարող Չժոու դինաստիայի մասին: Այս տարեգրության մեջ հանդիպում է գյոք-թյուրքերի առաջացման մասին պատմող երկու լեզենդ: Դրանցից առաջինի համաձայն գյոք-թյուրքերը սերում էին խուներից և առաջացել են Աշինա անվամբ մեկի տոհմից: «Չժոու-շոույում» նշվում է, որ գյոք-թյուրքերը ամբողջությամբ ոչնչացվում են չինական Լին տոհմի կողմից և կենդանի է մնում միայն մի տասնամյա տղա: Թշնամիները կտրում են այս տղայի ոտքերն ու ձեռքերը և զգում նրան ճահիճը: Այստեղ տղային կերակրում է մի էգ գայլ, որը հետագայում հղիանում է նրանից: Երբ թշնամիներն իմանում են այն մասին, որ տղան

արևելագետ ժ. Պ. Աբել-Ռեմյուսան, ով առաջիններից մեկն էր, որ սկսեց ուսումնասիրել թյուրքերի ու մոնղոլների պատմությունը՝ հիմնվելով չինական աղբյուրների վրա:

Զնայած որոշ նմանությունների (ժողովրդի վերածնվելը, շրջակա աշխարհից թաքնված վայրում պատսպարվելն ու մի քանի հարյուրամյակ հետո այնտեղից դուրս գալը) չինական ու միջնադարյան աղբյուրներում տեղ գտած պատմությունները էականորեն տարբերվում են միմյանցից: Առաջին և ամենաէական տարբերությունն այն է, որ մի դեպքում խոսվում է Աշինայի ցեղի, մյուս դեպքում օդուզների կամ մոնղոլների վերածնվելու մասին: Մասնավորապես, հին չինական աղբյուրների համաձայն, խուների վերածնվելը կապված է առաջին հերթին նրանց արքայազնին սնող էգ գայլի հետ: Հաջորդ կարևոր տարբերությունն այն է, որ չինական աղբյուրներում չի հիշատակվում այն վայրի անվանումը, որտեղ պատսպարվում է գայլը և որտեղ հետագայում ապրում է Աշինայի տոհմը: Միայն ավելի ուշ աղբյուրներում է հիշատակվում նաև վայրը՝ Իրգանա-Խուն կամ Էրքոնե-Քոն տեղանունը:

Որոշ թուրք հետազոտողներ գտնում են, որ «Էրգենեքոնը» կարելի է դիտարկել որպես, այսպես կոչված, «Մեծ թյուրքական էպոսի» մաս՝ դրան միացնելով նաև Աշինայի և Բոզքուրթի մասին էպոսները: Ըստ նրանց «Էրգենեքոնը» սկսվում է այնտեղ, որտեղ ավարտվում է «Բոզքուրթ» էպոսը: Նշենք, որ վերջինս պատմում է թյուրքական ժողովուրդների՝ գայլից սերած լինելու մասին: Պետք է նշել, որ «Էրգենեքոնը», ի տարբերություն այլ թյուրքական էպոսների, չունի լոկալ տարբե-

---

ողջ է, նրանք փորձում են սպանել և՛ տղային և՛ գայլին, սակայն վերջինիս հաջողվում է փախչել Ալթայի լեռները, որտեղ նա լույս աշխարհ է բերում տաս որդիներ: Նրանց ցեղը բազմանում է և շատ տարիներ անց ոմն Ապան-Շե (տոհմ, ցեղ) դուրս է գալիս քարանձավից և ճանաչում ժուժանների տիրապետությունը:

րակներ, գրեթե բոլոր թուրքական աղբյուրները նշում են, որ կա «Էրզենեքոն» էպոսի չորս կամ հինգ տարբերակ⁵⁵, սակայն որպես տարբերակ նշվում են միայն չինական և միջնադարյան աղբյուրները, այլ ոչ թե լոկալ, այս կամ այն նահանգում կամ գյուղում տարածված տարբերակը:

Ինչ վերաբերում է Էրզենքոն բառի ստուգաբանությանը, ապա Դ. Յըլդըրըմը նշում է, որ «Էրզենե» բառը թուրքերեն «erk» բառից առաջացած «erkin» բառի մոնղոլական արտասանությունն է: Իսկ «քոն»-ը, ըստ նրա, «քուն» այսինքն՝ «gün-ör» բառի հնչյունափոխված տարբերակն է: Այսպիսով՝ ստացվում է Էրքին քուն, ինչը կարելի մեկնաբանել, որպես պատասպարան, անկախություն ստեղծելու վայր:⁵⁶

Հետաքրքրական է, որ որոշ գիտնականներ, հիմնվելով պատմա-աշխարհագրական տվյալների վրա փորձում են գտնել Էրզենեքոն առասպելական, բնակավայրի գտնվելու ճշգրիտ տեղը: Որոշ գիտնականներ պնդում են, որ այն գտնվում է Ժամանակակից Մանչժուրիայում՝ Առգուն լճի շրջակայքում: Որոշներն էլ ենթադրում են, որ թուրք-մոնղոլական ժողովուրդների բնօրրանը գտնվում է Ժամանակակից Տուվայի հանրապետության տարածքում⁵⁷:

«Էրզենեքոն» էպոսի քարոզչությունը Թուրքիայում

Առաջին անգամ «Էրզենեքոն» էպոսը թուրք հասարակությանը ներկայացրեց թանգիմաթի շրջանի հայտնի քաղաքական գործիչ, դիվանագետ և թարգմանիչ Ահմեդ Վեֆիկ Փա-

---

⁵⁵ Özkan İ., Ergenekon Destanı Hakkında, Türk Yurdu, cilt 29(61), sayı 265(626) s. 43-47.

⁵⁶ Kaya M., Ergenekon Destanından yararlanan eserler üzerine bir değerlendirme http://muharremkayamsusu.tr.gg/Ergenekon-Destan_%26%203305%3B.htm

⁵⁷ Абаев Н., О прародине всех тюрков и монголов: "Эргенекон", "Эргунэ-хун" или Танну-Урянхай?

http://www.tuva.asia/journal/issue_9/3042-abaev.html

շան՝ օսմաներեն թարգմանելով Աբուլ-գազի խանի «Թյուրքերի ծագումնաբանությունը» աշխատանքը⁵⁸: Այստեղ տեղ էր գտնում նաև թյուրքերի՝ Էրզենեքոն վայրից դուրս գալու և ամբողջ աշխարհով մեկ տարածվելու մասին պատմությունը: Աբուլ-գազիի այս պատմությունը օսմաներեն թարգմանելը շատ կարևոր էր, քանի որ փաստորեն առաջին անգամ թուրքական հասարակությանն էր ներկայացվում իր իսկ պատմությունը, իր իսկ անցած պատմական ուղին: Այս թարգմանության շնորհիվ Էրզենեքոն վայրի մասին պատմությանը հասանելի դարձավ թյուրքերին:

Թուրք գիտնականները հիմք ընդունելով Աբուլ-գազիի, ինչպես նաև Ռաշիդ ադ-Դինի, պնդումն այն մասին, որ մոնղոլները և թյուրքերը մի ժամանակ եղել են մեկ ժողովուրդ, սկսեցին ներկայացնել Էրզենեքոնի մասին պատմությունը որպես բուն թուրքական:

«Էրզենեքոն» էպոսի լայնածավալ քարոզչությունը Թուրքիայում և հատկապես թուրքական գրականության մեջ սկսում է քննալական շարժման տարիներին, սակայն հասարակության մեջ «Էրզենեքոնի»՝ որպես բուն թուրքական էպոսի սերմանումը սկսվել է դեռևս Երիտթուրքերի կառավարության շրջանում: Երիտթուրքական կուսակցությունն իշխանության գալուց ի վերը բավականին մեծ ուշադրություն էր դարձնում ազգայնականության և թյուրքականության գաղափարների տարածմանը: Նոր գաղափարախոսության տարածմանը նպաստող կարևոր քայլերից մեկն էլ այսպես կոչված «բուն թյուրքականի» վերհանումն էր: Բուն թյուրքական էր նաև Էրզենեքոնի մասին պատմող էպոսը և հենց Էրզենեքոն երևույթը: Եվ, քանի որ Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող ժողովրդի համար միանգամայն խորթ էր «բուն

---

⁵⁸ Ա. Վեֆիք փաշան թարգմանել է 1825 թ. Կազանում լույս տեսած օրինակից: Թագմանությունը հրատարակվել է «Թասֆիհ-ի Էֆքար» թերթում՝ սկսած դրա 131-րդ համարից:

թյուրքական» «Էրզենեքոն» Էպոսը, անհրաժեշտ էր թե՛ անվանումը, թե՛ երևույթն ինքնին հասանելի դարձնել ժողովրդական լայն զանգվածներին: Այդ նպատակով թյուրքական իշխանությունների ընտրած տարբերակը թերևս ամենաազդեցիկը եղավ. Էրզենեքոնը՝ որպես թյուրքական տոն մտավ տոնական օրացույցի մեջ մտավ և նրա մասին սկսեցին ակտիվորեն խոսել:

Մի քանի տարի Էրզենեքոն-Նովրուզը նշվեց որպես մեկ ընդհանուր տոն: Նշենք, որ Օսմանյան կայսրությունում Նովրուզի տոնախմբությունը միշտ էլ նշվել է, և ունեցել էիր ուրույն տեղը ժողովրդական տոնախմբությունների օրացույցում: Այս տոնը նշվել է նաև Քասթամոնու նահանգում, սակայն 1914-1915 թթ. նահանգի «Քյոռօղլու» թերթի տվյալներով, տոնվել է՝ որպես Էրզենեքոն-Նովրուզ: Նահանգային այս թերթի 1914 թ. մարտի 27-ի համարում նշում էր, որ Քասթամոնուի «Թուրքական ուժ» (Türk Gücü) կազմակերպությունը կնշի ազգային մի տոն: Թերթի այս հոդվածը սկսում էր հետևյալ բառերով. «Այսօր ամենահին թյուրքերի տոնն է: Սեփական հայրենիքից բաժանված մի բուռ թյուրքեր չորս հարյուր տարի աշխարհի ամենահեռավոր վայրում այսօր՝ մարտի 27-ին հնարավորություն ունեցան թեթևացնել իրենց սրտերը, որոնք վառվում էին Ալթայի լեռների կրակով և այդ օրվանից, ցրվելով աշխարհի չորս կողմերով, ցույց տվեցին իրենց քաջությունը և ամբողջ աշխարհին ստիպեցին ճանաչել իրենց»⁵⁹:

Կազմակերպված տոնախմբություններին մասնակցում էին մի քանի հոգևոր և աշխարհիկ դպրոցների սաներ: Տոնախմբությունների ժամանակ բանաստեղծ Թ. Քարաօղուզը⁶⁰

---

⁵⁹ Yılmaz M.S., Kastamonuda Ergenekon Bayramı/Novruz, 1914-1915, Bilge Dergisi, 2004, s. 13-40.

⁶⁰ Թ. Քարաօղուզը ծնվել է 1898թ. Սաֆրանբուլուում: Քասթամոնուի լիցեյն ավարտելուց հետո բանաստեղծություններ է գրել «Քյոռօղլու» թեր-

ընթերցում է «Նոր Օր» բանաստեղծությունը: Տոնախմբության ժամանակ ելույթով հանդես են գալիս նահանգի նշանավոր դեմքերը: Բանաստեղծությունների ընթերցումից և ճառերից հետո սկսում է «Էրզենեքոն» տոնի սպորտային միջոցառումները:

«Քյորոլլու» պարբերականում տեղ են գտել նաև 1915 թ. անցկացվող միջոցառումները: Այդ տարի ևս տոնը անց է կացվում Էրզենեքոն անվան ներքո, և կրկին տոնախմբությունները կազմակերպում է «Թուրքական ուժ» ընկերությունը:

Պետք է նշել, որ հիշատակված ժամանակաշրջանում Նովրուզի տոնի ժամանակ «Էրզենեքոն» էպոսը հիշատակվում է ոչ միայն Քասաբամոնու նահանգում: Օրինակ, 1918 թ. Քոնյայում Նովրուզի տոնախմբությունների ժամանակ, որը կազմակերպվել էր «Թուրքական օջախներ» ընկերության կողմից, ընթերցվում է «Էրզենեքոն» էպոսը:⁶¹

«Էրզենեքոն» էպոսի հետագա քարոզչությունն արդեն կապված էր քեմալական շարժման հետ: Էրզենեքոնի՝ որպես թյուրքական ժողովուրդներ նախահայրենիքի մասին առաջին անգամ խոսեցին Ջիա Գյոքալփը և Օմեր Մեյֆեդդինը: Այս գրական գործիչները, լինելով ժամանակի թյուրքականության գաղափարի տարածողներից, լավ հասկանում էին, որ հասարակության մեջ ազգային ոգին արթնացնելու, ավելի ճիշտ այն սերմանելու համար պետք էր այդ ազգի համար ստեղծել իր պատմական անցյալը, հաջողությունները: Պետք էր ստեղծել մի իդեալական երկրի, իդեալական, պայքարող, չընկճվող ազգի և, որ ամենակարևորն է, պետք էր ժողովրդին տալ իդեալական առաջնորդի առասպել, որը նրան կստիպեր զենք բարձրացնել ու կռվել:

թում: Ուսանողական տարիներին «Թուրքական ուժ» կազմակերպության առաջադեմ անդամներից էր:

⁶¹ Sakaoglu S., Konyada 1918 yıl Ergenekon Bayramı, Türk Kültüründe NEvruz Birin I uluslararası Bilgi Şoleni bildilileri, Ankara, 1995, s. 89-90.

Զ. Գյոքալփի «Էրզենեքոն» պոեմում ազգայնամոլ հեղինակը խոսում է ոչ միայն «Էրզենեքոն» էպոսի, այլ նաև առհասարակ թյուրքերի ծագման մասին: Իր բանաստեղծության մեջ Գյոքալփը, որպես թյուրքերի նախահայր համարվող ժողովուրդներ է նշում նաև աքքադներին, շումերներին, մեդի ժողովրդին և իտերերին:

Իսկ Օ. Մեյֆեդդինը իր «Նոր օր, Էրզենեքոնից ելքը մարտի 27» բանաստեղծության⁶² մեջ իրար է միացնում «Էրզենեքոնի» էպոսը և առասպելական Թուրան երկրի մասին պատկերացումները: Բանաստեղծության մեջ երկխոսություն է ծավալվում Բոզքուրթի և թուրքերի միջև: Բոզքուրթը քաջալերում է ժողովրդին ու կոչ անում դուրս գալ ու ազատվել չորս հարյուր տարվա գերությունից: Նա՝ որպես իսկական առաջնորդ, թուրքերին ներշնչում է ազգային հպարտության զգացում և Էզենեքոնից դուրս բերելով՝ նրանց տանում է դեպի Թուրան: Հեղինակը իր ժամանակի՝ Օսմանյան կայսրության խառնաշփոթ վիճակը նմանեցնում է Էրզենեքոնին և Բոզքուրթի նման մի փրկչի սպասում:

Քեմալական շարժման տարիներին և դրանից հետո «Էրզենեքոն» էպոսը դարձավ այդ շարժման խորհրդանիշներից մեկը: Թուրք գրողները իրենց ժամանակի Թուրքիան համեմատում էին առասպելական Էրզենեքոնի հետ և կոչ անում ժողովրդին ոտքի ելնել: Հաճախակի էին զուգահեռներ տարվում նաև Մուսթաֆա Քեմալի ու ըստ ավանդության թյուրքերի նախահայրերին Էրզենեքոնից (այսինքն՝ մթությունից ու ճնշվածությունից) դուրս գալու ճանապարհը ցույց տված Բոզքուրթի՝ գորշ գայլի միջև: «Էրզենեքոն» էպոսի քարոզչության տեսանկյունից կարևոր էր նաև Յաքուփ Քադրի Քարասամանօղլուի «Էրզենեքոն» գիրքը, որը լույս տեսավ 1924 թ.: Այն ոչ մի ընդհանուր կապ չունենալով «Էրզենեքոն» էպո-

---

⁶² Այս բանաստեղծությունն առաջին անգամ լույս է տեսել «Halka Doğru» թերթի 1914թ. ապրիլի 9-ի համարում:

սի հետ, այնուամենայնիվ, նպաստում էր դրա քարոզչության և հեղինակության ավելացմանը: Այս գրքում հեղինակը զե-տեղել էր քեմալական շարժման մասին իր հուշերը և ռազմա-ճակատում լսած պատմությունները:

Պետք է նշել, որ քեմալական շարժման ու հանրապետութ-յան հռչակման առաջին տարիներին «Էրզենեքոն» էպոսի քա-րոզչությանը ուշիուշով հետևում էր անձամբ նախագահ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը: Այս մասին թերևս լավա-գույնը վկայում են ժամանակի ամենահայտնի թուրք գեղան-կարիչներից մեկի՝ Իբրահիմ Չալլըի՝ Աթաթյուրքի պատվե-րով արված նկարները: Նկարներից առաջինում, որը կոչվում է «Էրզենեքոն 1», պատկերված են լեռներ, որոնց միջով թյուր-քերը դուրս են գալիս Էրզենեքոնից, իսկ թյուրք զինվորներին առաջնորդում է էգ գայլը: Մյուս նկարը կոչվում է «Էրզենեքոն 2», այստեղ արդեն պատկերն այլ է: Նկարում առջևի ֆոնին տեսնում ենք քարուքանդ եղած Թուրքիան, այստեղ կա ըն-դամենը երկու մարդ, մեկը պատվանդանի վրա կանգնած Մուսթաֆա Քեմալն է, որը ձեռքով ցույց է տալիս դեպի արդեն վերակառուցված երկիր, որտեղ թոչում են ինքնաթիռներ, իսկ երկնքում երևում է կիսալուսնի մահիկը: Մյուս կերպարն այս նկարում թուրք երիտասարդն է, ով կանգնած հին Թուրքիայի փլատակների վրա՝ հայացքը հառել է դեպի նոր Թուրքիան:

«Էրզենեքոն» էպոսի՝ ակտիվ քարոզչությունը բերեց նրան, որ 1930-ական թվականներին այդ դարձավ ազգայնամոլութ-յան խորհրդանիշներից մեկը: Այս համատեքստում պատա-հական չէր «Էրզենեքոն» պարբերականի առաջացումը: Պար-բերականի առաջին համարը լույս է տեսել 1938 թ. նոյեմբերի 10-ին, թերթի շապիկին պատկերված էր գորշ գայլ, իսկ հոդ-վածներից մեկը պատմում էր «Էրզենեքոն» էպոսի մասին⁶³:

---

⁶³ Koçlar B., Türk Milliyetçiliği Düşüncesini Tanımlama ve Temellendirme Çalışmalarına Bir Örnek: Ergenekon Dergisi, History Studies, international jurnal of history, Vol. 5, Issue 2, March 2013, p.263-284.

«Էրզենեքոն» պարբերականի գրեթե բոլոր համարների շապիկներին պատկերված էր գորշ գայլ և թյուրքականության ու ազգայնամոլության որևէ «խորհրդանիշ»: Թերթի առաջին համարում, այլ հոդվածների շարքում տեղ էր գտել նաև Զիա Գյոքալփի «Էրզենեքոն» բանաստեղծությունը:

«Էրզենեքոն» թերթում շատ է անդրադարձ կատարվել նաև Աթաթյուրքին ու նրա գործունեությանը: Պարբերականի 2-րդ համարը ամբողջությամբ նվիրված էր Աթա-թյուրքի հիշատակին: Այստեղ տեղ գտած հոդվածներում Աթաթյուրքը և նրա գործունեությունը ներկայացվում էին որպես առասպելական մի երևույթ: Ըստ Բեքիր Քոչլարի Աթաթյուրքի վերաբերյալ «Էրզենեքոն» պարբերականում տպագրված ամենակարևոր հոդվածը Մ.Էսաթ Բոզքուրթի գրչին է պատկանում:

«Էրզենեքոն» պարբերականի գործունեության մյուս կարևոր «ճակատը» ազգայնամոլության քարոզումն էր: «Էրզենեքոնի» համարների շապիկներին հաճախ էին հայտնվում նմանատիպ կարգախոսներ կամ հոդվածների վերնագրեր ինչպիսիք են. «Ամեն ինչից առաջ թուրք ազգը», «Մեր երկիրը մեր ցեղակիցների երջանկությունն է», «Բոլոր ազգերից առաջ թուրք ազգը» և այլն:

Պարբերականի տարբեր համարներում տեղ են գտել նաև փիլիսոփայությանը, սոցիոլոգիային, գրականությանը, պատմությանը և տարբեր գաղափարախոսություններին վերաբերող հոդվածներ:

«Էրզենեքոն» էպոսի քարոզչությունը շարունակվում էր նաև 20-րդ դարի 2-րդ կեսին: Եվ եթե քեմալական շարժման ժամանակ այն փրկվող և վերածնվող Թուրքիայի, Քեմալի իշխանության և թուրք ազգային գաղափարի խորհրդանիշն էր, ապա 1950-ականներին «Էրզենեքոնը» կարող էր դառնալ միակուսակցական համակարգի դեմ պայքարի խորհրդանիշ, 60-ականներին այս էպոսի գաղափարը կարող էր Թուրքիայում ՆԱՏՕ-ի գորքերի տեղակայման դեմ ուղղված լինել, տա-

սը տարի հետո այն խորհրդանշում էր ուսանողներին, ովքեր դուրս էին եկել հակակառավարական ցույցերի: Այն ունիվերսալ էր և կարող էր օգտագործվել Թուրքիայի, նրա քաղաքացիների ազատությունը սահմանափակող ցանկացած գաղափարի ու երևույթի դեմ:

20-րդ դարի 2-րդ կեսին թուրքական գրականության մեջ զգացվում է էպոսների սյուժեի հիման վրա վեպ կամ պատմվածքներ գրելու միտումը: Շատ թուրք գրողներ իրենց վեպերում ու պատմվածքներում օգտագործում են ոչ միայն էպոսների մոտիվները, այլ հենց էպոսների այս կամ այն պատումի սյուժեները⁶⁴: «Էրզենեքոն» էպոսի սյուժեի հիման վրա ևս գրվում է մի քանի վեպ:

«Էրզենեքոն» էպոսը, որը սկսեց նույնացվել մայր-գայլի (կամ Բոզբուրթի) մասին առասպելի հետ Թուրքիայում ստացավ համակողմանի պետական աջակցություն: Գորշ գայլի պատկերը հայտնվեց պետական դրամի՝ լիրայի, դրոշմանիշների և տարբեր էմբլեմաների վրա: Ներկայումս «Էրզենեքոն» անվանումն է կրում նաև Ստամբուլի Շիշլի թաղամասերի համայնքներից մեկը, ինչպես նաև նույն անվամբ թաղամասեր կան Անկարայում, Մանիսայում, Յենիշեհիրում, Մերսինում և այլ քաղաքներում: Արդեն 20-րդ դարի կեսին, էպոսի քարոզչությունը գրական շրջանակներից տեղափոխվեց նաև քաղաքական ոլորտ: 21-րդ դարի սկզբին Էրզենեքոն անվանումը էլ ավելի ճանաչելի դարձավ Թուրքիայում գործող «Էրզենեքոն» ծայրահեղ-ազգայնական գաղտնի կազմակերպության գործունեության ու նրա անդամների դատավարությունից հետո⁶⁵: Ի դեպ, «Էրզենեքոն» կազմակերպության

---

⁶⁴ Ժամանակակից թուրք գրականության մեջ էպոսների ու ժողովրդական պատմությունների մասին տե՛ս Kaya M., Türk Romanında Destan Etkisi, Ankara, 2004.

⁶⁵ Иванова В.В., Волк Охраняющий и волк нападающий http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-182-4/.

մասին խոսելիս հարկավոր է նշել, որ այն ուներ շեշտադրված հակահայկական տրամադրվածություն: Հայտնի է, որ «Էրզենեքոն»-ին կից գործող «Թալեաթ փաշա» կազմակերպությունը գլխավորապես զբաղվում էր եվրոպական երկրներում հակահայկական գործունեությամբ: Այս ընկերության ջանքերով Լոզանում (2005 և 2007 թթ.) և Բեռլինում (2006 և 2007 թթ.) մի քանի անգամ կազմակերպվեցին հակահայկական ցույցեր:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ «Էրզենեքոն» էպոսը թեև թուրք հասարակությանը հայտնի դարձավ բավականին ուշ, լավ կազմակերպված քարոզչության հետևանքով շատ արագ այն դարձավ նոր Թուրքիայի և թուրքական ազգայնամոլության խորհրդանիշներից մեկը:

ЭПОС “ЭРГЕНЕКОН” И ЕГО АГИТАЦИЯ В ТУРЦИИ

Айвазян Рипсиме

(резюме)

Рассказ об Эргенеконе, мифическом ущелье и прародине всех тюрков, впервые встречается в "Сборнике Летописей" Рашида ад-Дина. В Турции данный эпос стал известен только в конце 19-го века, но уже в начале 20-го века началась активная агитация Эргенекона, как исконно тюркского эпоса. Местность Эргенекон начала упоминаться в художественной литературе, как аллегория терпевшей упадок Турции. А образ Волка, который по легенде помог тюрко-монголам найти выход из местности Эргенекон, стал ассоциироваться с образом Мустафы Кемалья.

В результате всесторонней агитации эпос “Эргенекон” стал одним из символов кемалистского движения, а также турецкого национализма, а также свободы турецкого народа.

THE EPIC OF ERGENEKON AND ITS AGITATION IN TURKEY

Hripsime Ayvazyan

(summary)

The epic of Ergenekon, which is a story about mythical valley and legendary birthplace of Turkic people, was first introduced in The Jami at-Tawarikh ("*Compendium of Chronicles*") written by persian statesman, historian and physician Rashid ad-Din. In Turkey this epic became known only at the end of the 19th century, and at the beginning of the 20th century the Turkish Government had already started the agitation of this legend as indeginiously Turkic epic. The story of Ergenekon valley started to appear in the Turkish fiction as the allegory of Turkey. The character of wolf, which helped to find the way out from Ergenekon, started to be associated with Mustafa Kemal.

As a result of widespread agitation The Legend of Ergenekon became one of the symbols of Kemalism, Turkish nationalism and the freedom of Turkish nation.

19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ
ԲԱԶՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ Զ. Զ.
ՄՈՐԻԵՐԻ «ԱՅԵՇԱՆ՝ ԿԱՐՍԻ ՀԱՐՃԸ» ՎԵՊՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ բազմամշակութային հարաբերություններ, տարբեր էթնիկ խմբեր, Արևելքի ու Արևմուտքի փոխհարաբերություններ, անգլիական գրականություն, օրինֆրալիզմ, քրիստոնեություն, մուսուլմանություն

Անգլիական գրականության մեջ հետաքրքրությունը Արևելքի նկատմամբ առաջացել է շատ վաղ ժամանակներից: Անգլիայի գաղութային քաղաքականության ընդլայնման պատճառով արևելյան թեմատիկան աստիճանաբար սկսում է ավելի մեծ տեղ զբաղեցնել անգլիացի գրողների ստեղծագործություններում:

18-րդ դարում առաջացած գիտական օրինատալիզմը նպաստում է գրական օրինատալիզմի ձևավորմանը, որը զարգանում է երկու ուղղությամբ: Առաջին ուղղությանը պատկանող հեղինակները, հրապուրվելով Արևելքի էկզոտիկ պատկերներով, գրում էին ճանապարհորդական օրագրեր, օրինակ՝ Ի. Շենվեյի երկհատորյա գիրքը՝ Ռուսաստանից Պարսկաստան կատարած ճանապարհորդության վերաբերյալ (1754 թ.), կամ արկածային վեպեր, օրինակ՝ Լիթլտոնի «Պարսկական նամակներ», «Մի պարսիկի ուղարկած նամակներն Անգլիայից Իսպահան»⁶⁶ երկերը:

Իսկ երկրորդ խմբի հեղինակները, ձգտելով ընկալել «Արևելքի հոգին», փորձում էին իրենց ժամանակի առաջադիմական գաղափարներն արտահայտել՝ արևելյան հագուստ-

---

⁶⁶ Мориер Дж., Похождения Хаджи-Бабы из Исфагана, Москва, 1970, стр. 15-16.

ների մեջ պարուրած: Այդ խմբի հեղինակների համար Արևելքը հիմնականում հանդես էր գալիս որպես դեկորացիա, իսկ երբեմն նաև՝ որպես դիմակ: Երկրորդ խմբի վառ ներկայացուցիչներից էին այնպիսի հսկաներ, ինչպիսին Բայրոնն է՝ իր «Արևելյան պոեմներ»-ով, և Շելլին՝ «Իսլամի ապստամբություն» ստեղծագործությամբ⁶⁷: Որոշ հեղինակներ էլ իրենց ստեղծագործություններում կարողանում էին հմտորեն համադրել այս երկու ուղղությունները:

Առաջին խմբի հեղինակների ստեղծագործություններում լիովին այլ Արևելք էր ներկայացված. այն էկզոտիկ էր, հարեմային, էսթետիկ, իսկ երբեմն նաև՝ դատարկ: Այս ուղղության ամենահայտնի ներկայացուցիչներից է Թոմաս Մուրը՝ իր «Լալլահ Բուհ» ստեղծագործությամբ (1817 թ.)⁶⁸: Առաջին ուղղության հեղինակների շարքում իր համեստ տեղն է զբաղեցնում անգլիացի հայտնի գրող, ճանապարհորդ ու դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը, ով կարողացել է իր ստեղծագործությունների մեջ հմտորեն համատեղել ռեալիստական վեպին բնորոշ հատկանիշները ռոմանտիկ վեպի առանձնահատկությունների հետ:

Մորիերի հասարակական և քաղաքական հայացքների ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն է թողել արևելյան մշակույթը, որին հեղինակը ծանոթացել է ճանապարհորդությունների ժամանակ, ինչպես նաև արևելյան գրականությունը ընթերցելիս: Մորիերը մեծ հետաքրքրությամբ է ընթերցել «Հազար ու մի գիշերվա» ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ կատարված Անտուան Գալլանի կողմից (1704 թ.), ինչպես նաև արաբական ու պարսկական պոեզիան, որոնք ժամանակի պահանջով թարգմանվում էին անգլերեն⁶⁹:

---

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Ayesha, The Maid of Kars, Author of “Zohrab”, “Haiji Baba” &c, - By the The Quarterlu Review, Vol. LI, No. CII, March & June 1834, London, p. 481-493.

Չնայած այն հանգամանքին, որ Մորիերին դասում են վերոնշյալ գրական խմբերից երկրորդի անդամ, նրա հետաքրքրությունը կամ վերաբերմունքը Արևելքի նկատմամբ չէր սահմանափակվում միայն հիացմունքով ու զվարճությամբ: Նրա հիացմունքը ավելին էր, քան միայն զմայլվելը Արևելքի բնական գեղեցկություններով ու հասարակական զվարճություններով. նա սիրում էր ամբողջ Արևելքը՝ իր դյուրօրի միջավայրով: Մորիերը Արևելքը տեսնում էր որպես բնության առատաձեռն նվեր՝ իր ջինջ ջրերով, պարզ երկնքով ու տափանդավոր պոետներով:

Մի կողմից դա տարածք էր, որն ուներ հարուստ տնտեսություն, որտեղ Բրիտանիան կարող էր էժան հումք ձեռք բերել և իր ապրանքները վաճառել, իսկ մյուս կողմից հրաշքների, դյուրանքի, գուշակությունների, սև կախարդանքի, մելամաղձության, միստիցիզմի, էքզոթիզմի, գերբնական ուժերի, դևերի, «չար հրեշտակների» խառնարան էր: Արևելյան այս գրավիչ պատկերներին զուգահեռ այնտեղի մարդիկ շատ դեպքերում Մորիերին ներկայանում էին որպես անհավատ, կռուուպացված, հետաքրքրասեր, շատախոս, ուխտադրուժ, իսկ երբեմն նաև՝ պարզամիտ ու հիմար:

Այսպիսով՝ Արևելքն իր ուրույն տեղն է ունեցել Մորիերի կյանքում, ինչպես նաև նրա ստեղծագործություններում: Մորիերի գրած թե՛ ճանապարհորդական ստեղծագործություններում, թե՛ արկածային վեպերում մենք ականատեսն ենք դառնում հեղինակի նկարագրած արևելյան պատկերների, բարքերի և մարդկանց՝ իրենց բնորոշ հատկանիշներով, բնավորության գծերով:

Քանի որ հեղինակը գտնվել է 18-րդ դարի նեոկլասիցիզմի և 19-րդ դարի ռոմանտիզմի սահմանում, նրա մոտ Արևելքի սկզբնական պատկերները նեոկլասիկ են, բայց հետագայում նա սկսում է զարգացնել ռոմանտիզմը՝ հիմնվելով Բայրոնի, Մքոթի, Մուրի աշխատությունների վրա: Մորիերի առաջին

աշխատություններից է 1812 թ. լույս տեսած «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանով, Հայաստանով և Փոքր Ասիայով մինչև Կ. Պոլիս 1808 և 1809 թվականներին» ստեղծագործությունը, որտեղ հեղինակը տալիս է իր ճանապարհորդության մանրամասն նկարագիրը: Նրա գրչին են պատկանում նաև մի քանի վեպեր, որոնցում հեղինակը շատ լավ ներկայացրել է Արևելքն ու այնտեղ բնակվող մարդկանց՝ իրենց բարքերով ու բնորոշ հատկանիշներով: Այդ վեպերն են՝ «Հաջի Բաբայի արկածներն Իսպահանում» (1824 թ.), «Հաջի Բաբան Անգլիայում» (1828 թ.), «Չոհրաբ պատանդը» (1832 թ.) և «Այեշան՝ Կարսի հարձը» (1841 թ.)⁷⁰:

«Այեշան՝ Կարսի հարձը» վեպը՝ գրված 1841 թ., պատկանում է Մորիերի այն ստեղծագործությունների շարքին («Հաջի Բաբա», «Չոհրաբ պատանդ»), որոնք ներկայացնում են հերոսի ճանապարհորդությունները, որոնց ընթացքում վերջինս հանդիպում է տարբեր մշակույթների ներկայացուցիչների հետ⁷¹: Ստեղծագործությունը կառուցվում է Արևմուտքի և Արևելքի քաղաքակրթությունների զուգադրմամբ, որի շնորհիվ բացահայտվում են սեփական և օտար մշակույթների առանձնահատկությունները, և ստեղծվում է օտարի ազգային նույնականության կերպարը: Բացի այդ՝ Մորիերը ոչ միայն ստեղծում է երկու քաղաքակրթությունների նկարագիրը, այլ նաև դիտարկում է դրանց փոխադարձ հաղորդակցման խնդիրները, ինչպես նաև հնարավորություն է տալիս ընթերցողին ներսից տեսնել 19-րդ դարի բազմամշակութային թուրքիան:

---

⁷⁰ Bates W., The Maclise Portrait Gallery of Illustrious Literary Characters With Memoirs, London, 1898, p. 157-158.

⁷¹ Исхакова Л., Имперский дискурс в формировании образа Востока в творчестве Джеймса Мориера (на примере романа “Аэша, девушка с Карса”), Филология и культура, 2013. Н. 2 (32), стр. 115.

«Այեշան՝ Կարսի հարձը» վեպի գլխավոր հերոսը երիտասարդ անգլիացի լորդ Օսմոնդն է, ով Պարսկաստան կատարած երկարատև այցելությունից հետո վերադառնում է Անգլիա՝ անցնելով Թուրքիայի տարածքով: Կարս մտնելուն պես տեղի է ունենում մի պատահար, որի պատճառով ժամանակավորապես հետաձգվում է նրա ճանապարհորդությունը: Այդ պատահարի ժամանակ անգլիացի լորդը հանդիպում է մի շատ գեղեցիկ աղջկա՝ Այեշային, և նրանք առաջին հայացքից սիրահարվում են միմյանց: Բայց քանի որ Օսմոնդը քրիստոնյա էր, իսկ Այեշան՝ մուսուլման, նրանց սերն ընդունելի չէր ու անգամ արգելված էր մուսուլման կրոնավորների կողմից: Կարսում Օսմոնդը՝ անգլիացի լորդը, ում ուղեկցում էին հույն Ստասսիոն և մուսուլմանություն ընդունած Մուստաֆան, ապաստան է գտնում մի քրիստոնյա հայի՝ Պողոսի տանը: Այնտեղ էլ նա պարզում է, որ Այեշան Կարսի՝ մեծ հարգանք վայելող մուսուլմաններից մեկի՝ Սուլեյման աղայի և նրա հույն կնոջ՝ Չաբետտայի դուստրն է: Սյուժեի զարգացմանը զուգահեռ աճում է Օսմոնդի խիզախությունը, ով ցանկանում է գրավել գեղեցիկ թրքուհու սիրտը: Այս ամենն առաջացնում է Կարսի իշխանությունների նախանձն ու դժգոհությունը, որն էլ պատճառ է դառնում վտանգավոր հետապնդումների և տարբեր արկածների: Կարսում բարձրաստիճան հոգևորականների հրամանով Օսմոնդը ձերբակալվում է և քիչ է մնում սպանվի, բայց կարողանում է փախչել բանտից՝ ընկնելով այս անգամ իր դաժանությամբ հայտնի քուրդ Քարա Բեյի ամրոցը: Անգլիացի լորդին ռուսական բանակի օգնությամբ հաջողվում է ազատվել նաև Քարա Բեյի ճանկերից, բայց դրանով արկածները չեն ավարտվում: Հայտնվելով ազատության մեջ՝ Օսմոնդը մեկնում է Կ. Պոլիս, որպեսզի այնտեղից իր սիրելի Այեշայի հետ հեռանա Անգլիա: Սակայն այստեղ էլ նա հայտնվում է մի շարք նոր վտանգավոր արկածների մեջ, մեղադրվում է մուսուլման կնոջ

առևանգման համար, որի պատճառով բանտարկվում է Հոռոս կղզում: Բարեբախտաբար այս բոլոր փորձությունները վերջիվերջո ավարտվում են, և վեպը դրական հանգուցալուծում է առնում: Վերջում պարզվում է, որ Այեշան ոչ թե թրքուհի է, այլ մի նշանավոր անգլիացու աղջիկ, ում մանուկ հասակում գողացել էին քրիստոնյա ծնողներից, իսլամացրել և դաստիարակել որպես թրքուհի: Վեպի ավարտին Այեշան ընդունում է քրիստոնեություն և ամուսնանում Օսմոնդի հետ:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ վեպում առկա են տարբեր էթնիկական խմբերի պատկանող հերոսներ: Բացի վերջիններիցս՝ թուրքերից, պարսիկներից, հայերից ու հույներից, վեպում նկարագրվող գործողությունների զարգացմանը գուցահեռ ի հայտ են գալիս նաև այլ էթնիկ հերոսներ՝ ռուս զինվորականներ, վրացիներ, մի հրեա աստամնաբույժ և այլք: Մորիերը շատ լավ, բազմակողմանիորեն կարողանում է ներկայացնել այդ տարբեր էթնիկ խմբերի փոխհարաբերությունները, միջմշակութային շփումները, նրանց զբաղեցրած դիրքն ու տեղը 19-րդ դարի Թուրքիայում: Մի կողմից հեղինակը ներկայացրել է արևմտյան մարդու ու արևելյան մարդու շփման եզրերը, նրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները, զարգացվածության տարբեր աստիճանները, մեկի առավելությունը մյուսի նկատմամբ, մյուս կողմից՝ հենց Արևելքի ժողովուրդների՝ թուրքերի, պարսիկների, հայերի, քրդերի փոխհարաբերությունները, ներքին շփումները, ազգային տարբերությունները, մշակութային նմանությունները, մեկի գերիշխանությունը, մյուսի ստորադասությունը:

Հեղինակի նախապատվությունը արևմտյան հերոսի կողմն է, որին վեպում մարմնավորում է անգլիացի լորդ Օսմոնդը: Վեպի հենց սկզբում Մորիերը տալիս է Օսմոնդի նկարագիրը, որտեղ հերոսին վերագրում է թե՛ արտաքին շատ գեղեցիկ տվյալներ, թե՛ վեհ զգացմունքներ ու լուսավորչական գաղափարներ, և բազմիցս շեշտում է նրա ազնվական

ծագումը: Իսկ արևելյան մարդու այսպիսի անհատական կերպար հեղինակը չի ստեղծում, չի ներկայացնում վեպում: Ի հակադրություն լորդ Օսմոնդի՝ Մորիերը ստեղծում է Արևելքի մարդկանց ընդհանրական, միասնական կերպարներ՝ առանց ազգային կոնկրետ բնավորության, և այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ արևելյան բոլոր հերոսները նրա մոտ հանդես են գալիս «նույն դեմքով»: Վեպում Արևելքի մարդիկ հիմնականում ներկայացված են որպես ալարկոտ, արատավոր, շատախոս, սահմանափակ և ծանր ու տանջալից աշխատանքից խուսափող, որոնց նկարագրելու համար հեղինակը կիրառում է «վայրենիներ», «բարբարոսներ», «կոպիտ մուսուլմաններ», «ալարկոտ ասիացիներ» արտահայտությունները: Արևելյան ժողովուրդների այս հավաքական կերպարը հեղինակը ներկայացնում է հիմնականում արևմտյան կերպարների հետ գուգադրելիս կամ հակադրելիս, իսկ երբեմն էլ Մորիերը բավականին լավ նկարագրում է առանձին ժողովուրդների ներկայացուցիչների անհատական պատկերը:

Այստեղ գուցե հարց առաջանա՝ ինչով է պայմանավորված օտար մշակույթի այսպիսի ըմբռնումը հեղինակի կողմից: Կարծում ենք, որ դա նախ և առաջ կարելի է բացատրել եվրոպական օրիենտալիզմի ավանդույթներով՝ որպես Արևելքի նկատմամբ վերաբերմունքի որոշակի մոտեցում: Արևելքի ընկալումն ու մեկնաբանությունը Մորիերի վեպում արտահայտում են եվրոպական օրիենտալիզմի մեջ ձևավորված կարծրատիպերը, որոնց համաձայն Արևելքը մի վայր էր, որը կարելի էր ուսումնասիրել ու նկարագրել՝ կառավարելով նրան ու միևնույն ժամանակ պաշտպանվելով նրանից:

Այսպիսով՝ օրիենտալիզմը, որն Արևմուտքի գաղութային քաղաքականության գործիքն էր, իր վառ արտահայտումն է գտել գրականության մեջ: Իգուր չէ Ս. Արդելվահիդը իր աշխատության մեջ նշում. «Արևմտյան գրականությունը մի հա-

յելի է, որտեղ արտացոլվում են Արևմուտքի քաղաքական կրթերը»⁷²:

Մյուս գործոնը «բրիտանական կայսերական մտածելակերպն էր», որը ձևավորվել էր 19-րդ դարում անգլիական գոռոզամտությանը (սնոբիզմին) զուգահեռ: Բանն այն է, որ 19-րդ դարում Անգլիայում մեծ տարածում ուներ «Բնիկները սկսվում են Կալեից» ասացվածքը, որն արտահայտում էր անգլիացիների վստահությունն իրենց գերակայության վերաբերյալ ոչ միայն հեռավոր արևելյան ժողովուրդների, այլ նաև եվրոպական ուրիշ ազգերի նկատմամբ⁷³: Արևելյան ժողովուրդներն ընկալվում էին որպես երեխաներ կամ վայրենիներ: Այսքանից պարզ է դառնում, որ չնայած Մորիերը երկար տարիներ ապրել ու աշխատել է Արևելքում, ծանոթ եղել այնտեղի մարդկանց, նրանց սովորույթներին, միևնույն է, նա, գիտակցելով իր քաղաքակրթության գերազանցությունն ու զբաղեցրած դիրքը, արևելյան մարդուն համադրելով արևմտյան մարդու հետ, նրան ներկայացրել է ավելի հետամնաց, թույլ, անկիրթ, փառամոլ, շատախոս, իսկ երբեմն նաև՝ հիմար:

Անդրադառնալով Մորիերի կերտած արևելյան ժողովուրդների հավաքական կերպարին՝ նշենք, որ հեղինակը երգիծանքի ու հումորի միջոցով է ցույց տալիս արևելյան ու արևմտյան մարդկանց, մշակույթների, կրթվածության մակարդակի տարբերությունները: Օրինակ, վեպի դրվագներից մեկում ցույց է տրվում, թե ինչպես թուրքերը, պատկերացում չունենալով մի շարք իրերի մասին, որոնք սովորական էին արևմուտքի մարդկանց համար, հայտնվում են բավականին բարդ և միևնույն ժամանակ բավականին զվարճալի իրա-

---

⁷² Abdelwahed S., *England and the East in James Morier's Hajji Baba of Ispahan*, -

<http://www.arabworldbooks.com/Literature/england.htm>

⁷³ Исхакова Л., նշվ. հոդ., էջ 116:

դրության մեջ: Այսպես, լորդ Օսմոնդը և նրա երկու ուղեկիցները ստիպված են լինում փախչել Կարսից՝ թողնելով իրենց իրերն այն հայի տանը, ում մոտ նրանք ապրում էին: Կարսի մուսուլման առաջնորդները (Փաշան, Մուֆթին, Սուլեյման աղան) որոշում են, որ իրենք իրավունք ունեն տնօրինելու այդ իրերն իրենց հայեցողությամբ: Նրանք հերթով ուսումնասիրում ու քրքրում են Օսմոնդի ճամպուրկը, դեղատուփը և անձնական խնամքի պարագաները՝ գտնելով իրեր, որոնք զարմանք են առաջ բերում նրանց մոտ: Բոլոր հագուստներն ուսումնասիրելուց հետո այդ բարձրաստիճան մուսուլմաններն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են մի կաշվե տաբատի վրա: Ահա թե ինչպես է հեղինակը ներկայացնում բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաներին սովորական տաբատը զննելիս. «Բայց երբ նրանք սկսեցին ուսումնասիրել կաշվե տաբատը, նրանցից ամենահնարամիտներն անգամ չկարողացան հասկանալ, թե ինչի համար կարելի է օտագործել այդ զարմանալի իրը: Նախ նշենք, որ թուրքերի տաբատները նման են մեծ պարկերի, որոնք հաճախ օգտագործում են ջրաղացպանները: Այդ պարկանման տաբատների երկու կողմում անցքեր են արված՝ ոտքերը մտցնելու համար: Եվ հենց այս պատճառով էլ թուրքերը չէին հասկանում, թե ինչպես է պետք օգտագործել արևմուտքի մարդկանց բնորոշ տաբատը: Նրանք այն շրջում էին, թեքում այս ու այն կողմ, բայց կիրառման եղանակը չէին գտնում: Առաջինը կարծիք հայտնեց Մուֆթին՝ ասելով, որ այն կարող է լինել հագուստի պարագա, և մոտ կանչեց մի մորուքավոր պահակի, ով, զարմանքով ու ապշանքով պարուրված, չէր կողմնորոշվում, թե ինչպես պետք է հագնի այդ տարօրինակ իրը: Մուֆթին գտնում էր, որ տաբատը պետք է հագնել գլխին. այն մասը, որը դերձակները անվանում են նստատեղ, ամրացվեց պահակի գլխին, իսկ տաբատի ոտնամասերը օձի նման կախվեցին

պահակի ուսերից ու մեջքից՝ նրան նմանեցնելով Հերկուլեսին՝ առյուծի կաշին գլխին գցած:

- Փա՛ռք Ալլահին,- բացականչեց Մուֆթին,- ես գտա սրա օգտագործման ձևը, սա անգլիացի փաշաների հագուստն է:

- Շա՛տ լավ է մտածված,- բացականչեցին հավաքվածները:

Բայց Փաշան այլ կարծիքի էր. նա դիտարկում էր տաբատը լրիվ այլ կողմից:

- Ինչի՞ համար կարող է այս իրն օգտագործվել,- բացականչեց նա, և նրա մոայլ աչքերը սկսեցին փայլել,- ուրիշ ինչի՞ համար, եթե ոչ գինու: Սա պետք է որ եվրոպական մի ինչ-որ կենդանու կաշի լինի: Եվրոպացիները խմում են գինի, և նրանք պահում են իրենց գինին կաշվե տարաների մեջ, ինչպես մեր անհավատներն են անում:

- Այդպես չէ՞,- ասաց Փաշան՝ դիմելով հայ Պողոսին:

- Այդպես է,- պատասխանեց հայ ներկարարը,- այնպես կլինի, ինչպես Ձերդ մեծությունը կկամենա:

- Լավ, ուրեմն այս կաշվի մեջ գինի է պահվել,- շարունակեց Փաշան՝ ոգևորված իր բացահայտմամբ,- և Ալլահի գորությամբ այն կրկին կլցվի գինով:

Նա կանչեց իր մոտ ծառաներից մեկին և հրամայեց այս տաբատի ծայրերը կարել ու լցնել ջրով: Մի քանի օր անց տաբատը տեսել էին ջուր կրողների ուսերին պարկի փոխարեն օգտագործվելիս: Սակայն հետագայում պարզ դարձավ, որ որոշ ժամանակ անց Փաշան հրամայել էր տաբատը լցնել իր սիրած գինով և այդպես պահել⁷⁴:

Վեպի այս հատվածը ակնհայտ ցույց է տալիս, թե ինչպես է Մորիերը միանգամից մի քանի կողմից ծաղրում ու բացահայտում թուրք պաշտոնյաների հետամնացությունը: Նախ հեղինակը նկարագրում է թուրքական շավարի ձևը՝ այն

---

⁷⁴ Morier J., Ayesha, the maid of Kars, London, 1834, p. 158-159. Այս գրքից կատարված այս և հետագա թարգմանությունները իմն են-Ս. Ա.:

նմանեցնելով պարկի, որը կիրառում են ջրադացպանները, իսկ հետո արդեն անդրադառնում է այն փաստին, որ թուրքերը պատկերացում չունեն արևմտյան մարդու համար հագուստի ամենօրյա պարագա հանդիսացող տաբատի մասին: Մորիերը իր հեզնանքն ու ծաղրը մուսուլմանների նկատմամբ արտահայտելիս նրանց տվել է խոստուն բնութագրումներ. օրինակ, Կարսի բարձրաստիճան մուսուլմաններին հեզնաբար անվանելով «ամենախելացիները»՝ ցանկացել է ծաղրանքով ցույց տալ վերջիններիս չտեսությունը, այն, թե ինչպես են նրանք անգամ մի սովորական տաբատ տեսնելիս շփոթվում և անում ամենատարբեր տխմար ենթադրություններ: Ուշագրավ է նաև այն դրվագը, որտեղ Փաշան առաջարկում է տաբատի մեջ խմիչք պահել. թվում է՝ հեղինակը կրկին ներկայացնում է բարձրաստիճան թուրքի սոցիալությունը, բայց ավելի ուշադիր լինելիս հասկանում ես, որ Մորիերը մատնացույց է անում մի կարևոր բան ևս. փաշան հրամայում է այդ տաբատի մեջ պահել իր սիրած գինին, մինչդեռ մենք գիտենք, որ մուսուլմաններին չի թույլատրվում խմել ակոհոլային խմիչքներ⁷⁵: Այդ կերպ, կարծում ենք, Մորիերը ցանկացել է ցույց տալ, որ շատ մուսուլմաններ իրենց կենցաղավարությամբ գաղտնի խախտում էին իսլամի կանոնները:

Ուշադրության պետք է առնել վերը նկարագրված դրվագից նաև այն միջադեպը, երբ Փաշան իր միամիտ ենթադրության ճշմարտացիության ու հավաստիության համար հարց է ուղղում հայ Պողոսին: Վերջինս առանց երկար-բարակ մտածելու սուկ փաշայի ասածը չվիճարկելու համար հնազանդորեն հաստատում է նրա ենթադրությունը: Վեպում այս հատվածն ընդգծված է, որը ենթադրել է տալիս, թե Մո-

---

⁷⁵ Buja E., Ethnic Humour in Intercultural Encounters: An Analysis of James Morier's Ayesha, The Maid of Kars, - Topics In Linguistics, Contexts, References and Style Constantine, Issue 12, Constantine the Philosopher University in Nitra, December 2013, p. 19.

րիերը հատուկ ցանկացել է ընթերցողի ուշադրությունը բևեռել այս հանգամանքի վրա՝ ցույց տալով այլազգիների, այս դեպքում հայերի՝ իրենց թուրք իշխանավորների խոսքին ու ցանկությանը հլու կամակատար լինելը: Այս կերպ հեղինակն արտահայտել է իր քննադատական վերաբերմունքը թուրքերի նկատմամբ՝ նշելով, որ իրերը չեն կարող այսպես կամ այնպես լինել ինչ-որ մեկի ցանկությամբ կամ հրամանով⁷⁶:

Վեպի այլ դրվագներում ևս տարբեր միջադեպերի միջոցով Մորիերը բազմիցս ներկայացնում է, թե ինչպես են Արևելքի ու Արևմուտքի մարդկանց արժեհամակարգերը տարբերվում միմյանցից: Նա ցույց է տալիս, որ Արևելքում հարցերը, խնդիրները պետական ամենաբարձր ատյաններում ավելի հաճախ լուծվում են ստի, փողի, կաշառքի միջոցով, այդ երևույթները սովորական բնույթ են կրում այստեղ: Մինչդեռ Արևմուտքից եկած Օսմոնդի համար սուտն ու կաշառքն ընդունելի չեն, նա սովոր է խնդիրները լուծել արդար ճանապարհով, ճշմարտության միջոցով⁷⁷: Այդ կերպ Մորիերը ցանկացել է իր սիրելի անզլիացի հերոսին իր բարոյական կերպարով վեր դասել թուրքական բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներից, մինչև անգամ փաշայից ու սուլթանից:

Ամեն հնարավոր ձևով Արևմուտքը վեր դասելով Արևելքից՝ Մորիերը, սակայն, նկատելի ջերմությամբ է վերաբերվում արևելյան մշակույթին, արևելյան իմաստությանը: Նա տարբեր առիթներով հաճախ օգտագործում է արևելյան ասացվածքներ կամ արևելյան պոեզիայից քաղվածքներ է մեջբերում: Հետաքրքիրն այն է, որ եթե մի կողմից հեղինակը գովերգում, փառաբանում է իր կերտած արևմտյան հերոսներին, որոնք ավելի բանիմաց են, ավելի կրթված ու զարգացած, քան արևելյան մարդիկ, մյուս կողմից, սակայն, արևմտ-

---

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ St'e u Morier J., նշվ. աշխ., էջ 205-207:

յան հերոսների մտքերն արտահայտելիս նա բազմիցս դիմում է արևելյան ասացվածքներին կամ արևելյան պոետներին: Ահա, օրինակ, ներքոհիշյալ քաղվածքում տեսնում ենք, թե ինչպես է արևելյան ասացվածքի միջոցով հեղինակը դիպուկ արտահայտում վեպի գլխավոր հերոսի միտքը. «Երբ Օսմոնդը նավապետին խորհուրդ տվեց փոխել նավի ուղղությունը, վերջինս պատասխանեց. «Տեսնենք, թե վաղը ինչպես կլինի»: Այդ պահին Օսմոնդի մտքին եկավ պարսկական մի ասացվածք. «Փոխիր հույսի խալին և ծխիր համբերության չիբուխը»⁷⁸:

Իսկ այս մյուս դրվագում հեղինակը, փորձելով ավելի տպավորիչ ներկայացնել պատկերը, մեջբերում է մի հատված պարսկական պոեզիայից. «Սև ծովի փոթորիկից, անհանգիստ ջրերից ու անորոշությունից անցումը դեպի Բոսֆորի հանգիստ ու խաղաղ նեղուցը կարելի է ներկայացնել պարսկական պոեզիայից մի մեջբերմամբ. «Գիշերը գնում ես քնելու դահճի տանը՝ պարանը վզիդ կապված, իսկ առավոտյան արթնանում ես ծաղկանոցում, որտեղ մատովակները քեզ վարդագույն գինի են մատուցում»⁷⁹:

Թվում է, թե հեղինակն ինքն իրեն հակասում է՝ մի կողմից ցույց տալով Արևելքի հետամնացությունը, մյուս կողմից դիմելով հենց այդ նույն Արևելքի իմաստությանը: Բայց եթե փորձենք մի փոքր այլ կերպ նայել այս ամենին, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ Մորիերն այս հակասության միջոցով փորձում է իր իրական վերաբերմունքն արտահայտել Արևելքի նկատմամբ:

«Այեշան՝ Կարսի հարճը» գրելով 19-րդ դարի երկրորդ քառորդում՝ Մորիերը ըստ էության ընդառաջ է գնացել արևմտյան հասարակության՝ Արևելքի նկատմամբ ձևավորված վերաբերմունքին, որի համաձայն Արևմուտքն ավելի բարձր էր

---

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 205-207:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 311:

Արևելքից: Սակայն, երկար տարիներ ապրելով ու աշխատելով Պարսկաստանում, Մորիերը Արևելքը տեսել ու հասկացել էր ներսից և եկել այն գիտակցման, որ եթե Արևելքն իր զարգացվածությամբ, կրթվածությամբ զիջում է Արևմուտքին, ապա իր իմաստությամբ այն ավելի խորն է, պոեզիայով ավելի բարձր, քանի որ նրան հաջողվել է հասնել ու դիպչել մարդկային հոգու ամենանուրբ լարերին:

Անդրադառնալով Մորիերի կերտած արևելյան կերպարներին՝ նշենք, որ արևմտյան շատ մասնագետներ, ինչպես, օրինակ, Իսհակովան, գտնում են, որ Մորիերը «Այեշան՝ Կարսի հարձը» վեպում ստեղծել է Արևելքի մարդկանց ընդհանրական, միասնական կերպարը՝ առանց ազգային կոնկրետ բնավորության նկարագրման⁸⁰: Սակայն ավելի խորն ուսումնասիրելով վեպը՝ կարելի է համոզվել, որ Մորիերի ստեղծած արևելյան մարդկանց կերպարը ընդհանրական է միայն արևմտյան մարդու կերպարի ֆոնի վրա, իսկ առանձին դեպքերում էլ հեղինակին հաջողվել է ստեղծել արևելյան տարբեր ժողովուրդների մարդկանց անհատական լիարյուն կերպարներ: Օրինակ, նա բազմիցս անդրադարձել է թուրքերին, ներկայացրել նրանց բնորոշիչ հատկանիշները. «Թուրքերը մեծ դեր են հատկացնում հանգստությանը և ատում են աղմուկը: Նրանք սիրում են նստել իրենց բազմոցի մի անկյունում, լսել շատրվանի՝ անդադար հոսող ջրի ձայնը և ծխել իրենց հանգստության չիբուխը կամ մեղմ ու հանգիստ զրուցել ընկերների հետ: Բայց եթե նրանց անհանգստացնում են, նրանք անմիջապես դիմում են ծայրահեղության, որի պատճառով սպանում են կամ սպանվում: Հանգիստը խանգարողին նրանք արագ վերացնում են՝ հաշվի չառնելով ճիշտն ու սխալը, և նորից վերադառնում են իրենց ծխամորձի ու շատրվանի մոտ, կարծես ոչինչ չի պատահել»⁸¹: Վեպի մի

⁸⁰ Исхакова Л., նշվ. հոդ., էջ 116:

⁸¹ Morier J., նշվ. աշխ., էջ 117-118.

այլ հատվածում հեղինակը նկարագրում է քրդերին. «Քրդերը հնագույն ռասա են, որոնց ահաբեկչական փորձն այնքան հին է, որքան և իրենք: Նրանք չեն ենթարկվում ո՛չ սուլթանին, ո՛չ էլ փաշային, և նրանց իսկ առաջնորդները հազիվ են կարողանում հնազանդեցնել քրդերին»⁸²: Մորիերը ցույց է տալիս, որ միմյանց դեմ պատերազմող թուրքերի և պարսիկների համար քրդերը դարձել են ատելության առարկա:

Հեղինակային այսպիսի առանձին նկարագրություններից բացի՝ մենք նաև վեպի հերոսների խոսքերից, զրույցներից տեղեկանում ենք թուրքերի և հայերի, թուրքերի և հրեաների միջև տեղի ունեցող հակասությունների և բախումների մասին (Մուստաֆա, Պողոս, Այեշա): Մշտական առճակատումն այդ աշխարհի հիմնական բնորոշիչ հատկանիշն է: Թուրքերը, փորձելով ցույց տալ իրենց գերակայությունը, ամեն հարմար առիթով ստորացնում ու նվաստացնում են իրենց տիրապետության ներքո գտնվող ժողովուրդներին, անմարդկային վերաբերմունք ցույց տալիս նրանց նկատմամբ. «Օսմոնդի և նրա ուղեկիցների փախուստի պատճառները հետախուզելիս,- գրում է Մորիերը,- հայտնի է դառնում, որ նրանց վերջին անգամ տեսել են հայ ներկարարի տանից դուրս գալիս՝ զինված և ձի հեծած: Այս տեղեկությունը լսելուն պես փաշան իր մարդկանց ուղարկում է՝ Պողոսին բերելու: Շուտով վախից դողացող խեղճ Պողոսը կանգնում է փաշայի առջև: Նրան տեսնելով՝ թուրքերը ոգևորվում են, և ամեն մեկը հային ողջունում է տարբեր արտահայտություններով: Մեկն ասում է. «Շան տղա»: Մյուսն ասում է. «Անահավատ խոզ»: Իսկ Մուֆթին, դիմելով Պողոսին, հարցնում է. «Ո՞ր է անհավատ եվրոպացին, պատասխանի՛ր, թե չէ կգնաս ուղիղ դժոխք»⁸³: Վեպից մեջբերված այս հատվածը շատ լավ ցույց է տալիս

---

⁸² Նույն տեղում, էջ 55-56:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 157:

թուրքերի վերաբերմունքը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ: Այսպիսի դրվագները քիչ չեն վեպում:

Հեղինակը տարբեր դրվագներում նաև ցույց է տալիս, որ թուրքերը ոչինչ հաշվի չեն առնում, նրանք անտեսում են օրենքն ու բարոյական նորմերը, միայն թե ճնշեն այլազգիներին, ցույց տան իրենց գերակա լինելը. «Կաշառակերությունը դեռևս շատ մեծ ծավալներ էր ընդգրկում,- վկայում է հեղինակը: Մի հրեա միջնորդ ու մի թուրք նպարավաճառ՝ բարձր մակարդակի երկու սրիկա, միավորվել էին, որպեսզի խաբեն մի հայ առևտրականի: Հրեան գնացել էր հայի մոտ և ասել. «Ես գտել եմ գնորդ, ով մեծ քանակությամբ շաքարավազ, սուրճ, համեմունքներ և այլ ապրանքներ կգնի, նա շատ ազնիվ մարդ է, ում համար ես կարող եմ երաշխավորել, ի՞նչ կասես»: Հայը համաձայնվել էր, հանդիպել էր թուրք նպարավաճառի հետ, ով նրան որպես կանխավճար հազար պիաստր էր տվել ու տարել ապրանքները: Եվ հիմա այդ թուրք նպարավաճառը դատարանի առջև էր կանգնել հայ վաճառականի ներկայացրած հայցի համաձայն, բայց թուրքը երդվում էր, որ ամբողջ գումարը վճարել է: Նա իր ասածները հաստատում էր երկու սուտ վկաների միջոցով: Երկար դատավարությունից հետո Մեծ Վեզիրը խորհուրդ է տալին նրանց լուծել վեճը երրորդ դատարանի միջոցով: Խորհուրդն ի կատար ածելուց հետո կայացվում է որոշում, որի համաձայն հայ վաճառականը կորցնում է իր ունեցվածքի երկու երրորդը, թուրք նպարավաճառը հեռանում է որպես հաղթող և քացիով դուրս հանում հրեա միջնորդին իր խանութից, քանի որ վերջինս համարձակվել էր ավարից բաժին պահանջել»⁸⁴: Փաստորեն, թուրք նպարավաճառը հանցագործ խաբեբայությամբ ներգրավվում է խարդախության մեջ՝ կանխավստահ լինելով, որ ինչ էլ լինի, միևնույն է, ինքը չոր դուրս կգա ջրից, ավելին՝ դեռ շահույթ էլ կունենա:

---

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 323-333:

Թուրքերի ու հրեաների փոխհարաբերությունները նկարագրող ևս մի հատված կա վեպում. մեջբերենք. «Մի առավոտ Օսմոնդը նստած էր իր ընկեր Յուզբաշի հետ, ծխում էր հանգստացնող չիբուխը և գրուցում թուրքերին բնորոշ անիմաստ բաներից, երբ լսվում են աղաղակներ ու բղավոցներ: Այդ բղավոցների պատճառն այն էր, որ թուրքերը հարձակվել էին մի հրեայի վրա, որի թշվառ արտաքինը ցավակցություն էր առաջացնում: Այդ հրեան գունատ, անհույս հայացքով մի մարդ էր, ում հագուկապը բաղկացած էր մաշված կապույտ տաբատից և կապույտ վերնաշապիկից, նրա նիհար վերջույթները դուրս էին գալիս տարօրինակ ծագում ունեցող ծակերից: Այն բառերը, որոնք այդ հրեան արտաբերում էր կամ ավելի շուտ գոմոռում էր, գրավեցին Օսմոնդի ուշադրությունը:

- Ես ատամնաբույժ չեմ, երդվում եմ, ես ատամնաբույժ չեմ,- ասում էր հրեան:

- Ո՛չ, դու ատամնաբույժ ես, ատամնաբույժ,- գոռում էին հարձակվողները,- բռնի՛ր նրան, խփի՛ր նրան, ջարդի՛ր նրա գլուխը, աս՛ շուն հրեա, դու ատամնաբույժ ես:

Լսելով և տեսնելով այս ամենը՝ Օսմոնդը վեր կացավ տեղից և փորձեց օգնել խեղճ հրեային.

- Ի՞նչ է պատահել:

- Դու դեռ հարցնո՞ւմ ես՝ ինչ է պատահել,- ասաց հարձակվողներից մեկը,- այս շուն հրեան ատամնաբույժ է, բայց պնդում է, որ ատամնաբույժ չէ:

- Բայց ինչո՞ւ եք դրա համար ուզում խփել նրան,- հարցրեց Օսմոնդը,- արդյո՞ք հանցագործություն է ատամնաբույժ չլինելը:

- Այն, որ հրեան չի ցանկանում կատարել մուսուլմանի ցանկությունը, արդյո՞ք հանցագործություն է չէ,- պատասխանեց մյուսը,- նա հրաժարվում է հեռացնել մեր պարոններից մեկի ատամը:

Այդ հրեան մասնագիտությամբ, իրոք, ատամնաբույժ էր ու շողոքորթ: Երբ նրան կանչել են Բոսթանջի Բաշի ատամը հեռացնելու, նա սխալմամբ հեռացրել է առողջ ատամը փչացածի փոխարեն: Գիտակցելով իր սխալը՝ նա մի քանի շաբաթ թաքնվել է վախենալով, որ իրենից կցանկանան վրեժ լուծել: Վեց ամիս անց, երբ նա վերջապես համարձակվել է դուրս գալ իր թաքստոցից՝ հուսալով, որ ամեն ինչ արդեն մոռացվել է, նա հանդիպել է Բոսթանջի Բաշին: Հրեա ատամնաբույժը փորձել է թաքնվել, բայց անհաջող: Նրան բռնել են, տարել Բոսֆորի նեղուցի կառավարչի մոտ, որն էլ, բացականչելով. «Ա՛յ շուն հրեա, դու կարծում ես, որ ես մոռացել եմ քո արարքը, ապա նայի՛ր այստեղ», նրա աչքի առջև թափահարել է իր ատամը: Բոսթանջի Բաշին հրամայել է հեռացնել հրեայի բոլոր ատամները: Բարեբախտաբար հրեան զրկվել է ընդամենը մի քանի ատամից, որից հետո ձերբակալվել է ու արքունիկ»⁸⁵:

Վեպում Մորիերը նաև շատ լավ է ներկայացրել մուսուլմանների անհանդուրժողական վերաբերմունքը այլադավանների նկատմամբ իրենց կրոնի՝ իսլամի դիրքից: Օրինակ, Օսմոնդի ուղեկից թուրք Մուստաֆայի մասին նա գրում է. «Իսկական մուսուլման լինելով՝ նա, հայտնվելով քրիստոնյաների միջավայրում, նմանվում է հավերի մեջ հայտնված աքլորի: Նա իրեն շատ մեծամիտ և լկտի է պահում: Հայերի տանը իրեն զգում է այնպես, ինչպես իր սեփական տանը, հրամաններ է արձակում ու կարգադրություններ տալիս տանտիրոջը»⁸⁶: Նույնպիսի վարքագիծ ունի նաև Կարսի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից Մուլեյման աղան, ով «քրիստոնյաների հետ շների նման է վարվում»⁸⁷:

---

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 397-399:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 61:

⁸⁷ Նույն տեղում:

Մորիերը չի հանդուրժում կրոնական այսպիսի խտրականությունը, այն գաղափարը, թե մի կրոնը գերակա է մյուսից, և գտնում է, որ տարակրոն հարաբերությունների պայքարում մեղավոր են ոչ թե կրոնական դավանաբանությունները, այլ դրանց մոլեռանդ հետևորդները, որոնք կրոնը իրենց համար ավելի օգտագործում են որպես քաղաքականություն, քան որպես սոսկ հավատամք: Ըստ հեղինակի՝ սահմանափակությունն ու մոլեռանդությունը բնորոշ են անգրագետ, կոպիտ, մշակութային ցածր մակարդակով մարդկանց (Մուստաֆա, Սուլեյման ադա, Քարա բեյ):

Այսպիսով, ուսումնասիրելով Ջ. Ջ. Մորիերի «Այեշան՝ Կարսի հարձը» վեպը, տեսնում ենք, որ այն հստակ ու ծավալուն պատկերացում է տալիս 19-րդ դարի Օսմանյան Թուրքիայի քաղաքական ներքին, բազմամշակութային կյանքի մասին: Եվրոպացի ճանապարհորդն ականատեսի աչքերով հյուսում է տխուր, հաճախ սարկազմով հարուստ վավերագիր պատմություն, որտեղ հերոսն ինքն է խճճվում թուրքական խարդավանքների սարդոստայնում:

Վեպում ընտրված աշխարհագրական վայր է պատմական Կարս քաղաքը, որը դնելով նկարագրվող պատմական կարևոր իրադարձությունների կիզակետում, հեղինակը փաստում է Օսմանյան Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների՝ հայերի, հույների, հրեաների նկատմամբ իրականացվող դաժան քաղաքականության մասին:

МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЙ ОБРАЗ ТУРЦИИ 19-ОГО ВЕКА В РОМАНЕ ДЖ. ДЖ. МОРИЕРА “АЭША, ДЕВУШКА С КАРСА”

Анжела Авагян

(резюме)

Роман “Аэша, девушка с Карса” написанная известным английским писателем, путешественником и дипломатом Дж. Дж. Мориером в 1841 г., дает ясное представление о внутренней политике и мультикультурной реальности Османской Турции 19-ого века. В романе автор с помощью действий и поведения героев представляет межкультурные контакты, различия и сходства народов принадлежавших к разным этническим группам и показывает отношения между Западом и Востоком. Автор также свидетельствует о жестокой политике Османской Турции по отношению национальных меньшинств: армян, греков, евреев.

THE MULTICULTURAL IMAGE OF 19TH CENTURY TURKEY IN “AYESHA, THE MAID OF KARS” BY J. J. MORIER

Anjela Avagyan

(summary)

The novel “Ayesha, The Maid of Kars”, written in 1841 by famous English writer, traveler and diplomat J. J. Morier, gives a clear picture of the domestic policy and the multicultural reality of 19th century Ottoman Turkey. In the novel, the author presents intercultural contacts, using action and behavior of epic characters, he shows the differences and similarities between people, who belong to different ethnic groups and the relationship between the West and the East. The author also indicates the severe policy of the Ottoman Turkey against minorities: Armenians, Greeks, Jews.